

Calil, Farah (2020). Komparativistikanın Mifopoetikaya Tətbiqi: İsland və Türk Folklor Mətnlərində Təkrarlar, *Uluslararası Uygur Araşdırmaları Dergisi*, Sayı: 2020/15, s. 194-206.

DOI: 10.46400/uygur.718601

KOMPARATİVİSTİKANIN MİFOPOETİKAYA TƏTBİQİ: İSLAND VƏ TÜRK FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ TƏKRARLAR

[Araştırma Makalesi-Research Article]

Farah CALİL*

Geliş Tarihi: 12.04.2020

Kabul Tarihi: 16.05.2020

Xulasa

Komparativistikanın inkişaf dövrünə nəzər salsaq görürük ki, bu hal XIX əsrdə romantizm mərhələsinə keçid dönəmi ilə əlaqədar idi. Müqayisəli ədəbiyyatın bir istiqamət kimi formalaşmasına ilk növbədə folklorşünaslığın inkişafı təkan vermiş oldu. V. və Y. Qrim qardaşlarının nağılların toplanması və müqayisəsi ilə bağlı apardığı ilk tədqiqatlar institutlaşma baxımından folklorun inkişafına təkan verdi. Bu müqayisələr motiv uyğunluğu, ötürülmə və genetik münasibətlər baxımından araşdırıldırlarkən, mifin poetik özəllikləri də nəzərdən qaçırılmadı. Mifopoetik elementlər araşdırıldırlarkən məlum oldu ki, folklor mətnlərində tez-tez rastanan təkrarlar demək olar ki, bütün xalqların şifahi yaradıcılığında yer almaqdadır. Bu fenomenin kökü hər şeydən əvvəl sosial-psixoloji amillə bağlıdır. İbtidai təfəkkürdə magik inamın bir ifadəsi olaraq ortaya çıxan təkrarların həm Türk, həm də Avropa xalqlarının folklorunda əks olunması faktı tipoloji uyğunluq kimi qəbul edilə bilər. Bunun isbatı kimi araşdırmada İslan eposu "Böyük Edda" və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından nümunələr gətirilmişdir. Həmin nümunələr qarşılaşdırıldırlarkən təkrarların əsasən magiyanı gücləndirmək funksiyasını yerinə yetirməsi faktı ortaya çıxır. Hər iki dastan mətnlərində təkrarların eyni funksiyanı icra etməsi bu halın sosial-psixoloji faktorun nəticəsi kimi ortaya çıxmasını ispatlamış olur.

Açar Sözlər: Müqayisəli Tədqiqatlar, Türk, Avropa, Təkrar, Tipologiya.

KARŞILAŞTIRMALI ÇALIŞMALARIN MİTOPOETİĞE UYGULANMASI: İZLANDA VE TÜRK FOLKLOR METİNLERİNDE TEKRARLAR

Öz

Karşılaştırmalı edebiyatın gelişim dönemine bakarsak bunun XIX. yüzyıldaki romantizm aşamasına geçişten kaynaklandığını görebiliriz. Bir yön olarak karşılaştırmalı edebiyatın oluşumu öncelikle folklor biliminin gelişimi ile bağlantılıydı. V. ve Y. Grim Brothers tarafından masalların toplanması ve incelenmesi ile ilgili olarak verilen ilk çalışmalar, kurumsallaşma açısından folklorun gelişimine ivme kazandırdı. Bu karşılaştırmalar, plan güdüsü uyumluluğu, aktarımı ve genetik ilişkiler bağlamında incelendiğinde, mitin şiirselleri göz ardı edilmemiştir. Folklorunda yaygın olan tekrarların neredeyse tüm ulusların folklorunda bir yeri olması özellikle dikkat çekicidir. Bu fenomenin kökeninde, her şeyden önce sosyo-psikolojik faktör vardır. Bu nedenle, büyüye inancın bir ifadesi olarak ortaya çıkan tekrarların hem Türk hem de Avrupa halklarının folkloruna yansıdığı gerçeği, tipolojik bir uygunluk olarak değerlendirilebilir. Bunun bir kanıtı olarak, araştırma İzlanda eposu "Büyük Edda" ve "Kitab-ı Dede Korkut"tan örnekler içermektedir. Bu örnekler karşılaştırıldığında, tekrarların esas olarak büyüü arttırmaya hizmet ettiği açıktır. Her iki metindeki tekrarların aynı işlevi yerine getirmesi, bunun sosyo-psikolojik bir faktörün sonucu olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı Çalışmalar, Türkçe, Avrupa, Tekrar, Tipoloji.

* Prof. Dr., Bakü Avrasya Üniversitesi, Umumi Filologiya Bölümü, e-posta: calil.farah72@mail.ru
Orcid: 0000-0002-1617-3681

APPLICATION OF COMPARATIVE STUDIES TO MYTHOPOETICS: REPETITIONS IN ICELANDIC AND TURKISH FOLKLORE TEXTS

Abstract

If we look at the period of development of comparative literature, we can see that this is due to the transition to the stage of romanticism in the XIX century. The formation of comparative literature as a direction was first of all connected with the development of my science of folklore. The first name given by V. and Y. Grim Brothers in connection with the collection and study of fairy tales gave impetus to the development of folklore from the point of view of corporateism. The poetics of the myth was not overlooked when these comparisons were studied in the context of plot motive compatibility, transmission, and genetic relationships. It is especially noteworthy that repetitions, which are widespread in folklore, have a place in the folklore of almost all nations. At the root of this phenomenon is, first of all, the socio-psychological factor. For this reason, the fact that the repetitions that appear as an expression of magical thought are reflected in the folklore of both the Turkic and European peoples can be assessed as a typological correspondence. The fact that repetitions, which appear in primitive thought as an expression of magical belief, are reflected in the folklore of both the Turkic and European peoples, can be considered as a typological correspondence. As evidence of this, the study cited examples from the Islamic epic "Great Edda" and "Kitabi-Dada Gorgud". When comparing these examples, it becomes clear that repetitions mainly serve to enhance magic. The fact that the repetitions in both texts perform the same function proves that this is the result of a socio-psychological factor.

Keywords: Comparative Studies, Turkish, European, Repetition, Typology.

Giriş

Folklor yaradıcılığı üçün ənənəvi hal sayılan təkrarlar, demək olar ki bütün dünya xalqlarının şifahi yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Folklorlarda geniş yayılan təkrarların yaranma səbəbləri bir neçə halla bağlıdır. İlk olaraq onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki bu hal ritmlə və sözün magik gücünə inamla əlaqədardır. Sözün magik gücünə olan inam isə, təbii ki, ibtidai düşüncədən qaynaqlanırdı. Təkrarların magiya ilə bağlılığı onların genezisinin ayin və mərasimlərlə əlaqəsindən doğur. Təbii ki hər hansı bir ayin icra olunduğu zaman burada musiqi, hərəkət, yəni ritual və söz bir arada həyata keçirilirdi. Bir çox hallarda əsas məqsəd hər hansı bir hami ruhu məclisə dəvət etmək olduğu üçün onunla bağlı sözlər tez-tez təkrar olunurdu. Buna ən bariz nümunə Azərbaycan folklorunda yer alan yazın gəlişi ilə bağlı həyata keçirilən təqvim mərasimləridir. Mərasim zamanı məclisə dəvət olunan hami ruhla verbal kontakt quruklarkən təkrarlara geniş yer verilirdi. Daha sonra bu hal dastan yaradıcılığına da ötürülmüş oldu. Öncə mərasim mətnlərindəki təkrarlara aydınlıq gətirək.

Mərasim Mətnlərində Təkrarlar

Mərasim zamanı məclisə dəvət olunan Qodu günəşi qoruyan hami ruhun, yəni mifoloji obrazın sakral adıdır. Öncə Qodu ilə bağlı söyləməyə nəzər salaq:

Qodu! Qodunu gördünmü?

Qoduya salam verdinmi?

Qodu burdan ötəndə,

Qırmızı günü gördünmü?

Yağ verin yağlamağa,

Bal verin bağlamağa,
Qodu gülmək istəyir
Qoymayın ağlamaga

Qoduya qaymaq gərək
Qablara yaymaq gərək
Qodu Gün çıxarmasa
Gözlərin oymaq gərək

Yağ verin yağlamağa,
Bal verin bağlamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa (Bəydilli, 2000: 123).

Bu mətndə biz “Yağ verin yağlamağa, bal verin bağlamağa, Qodu gülmək istəyir, qoymayın ağlamağa” ifadəsinin təkrarını görürük. Bu hal mətnin əsas formulunu təşkil edir. Buradan aydın olur ki, məqsəd günəşi çıxarmaqdır. Bu mətndə biz eyni zamanda təhdidlə də qarşılaşırıq. Öncə Qoduya yağ, bal təklif olunur, əgər razı olmasa, gözlərinin oyulması ilə təhdid olunur (Şamançı düşüncədə ruhlara belə müraciətə tez-tez rast gəlinir).

C.C. Bəydilli “Qam-şamançılığın etnomədəniyyətimizdə yeri” adlı monoqrafiyasında Qodu ilə bağlı şeir mətninə belə münasibət bildirirdi: “Bu mətndə semantik fikir mifoloji mənə daşıyır. Hər bir söz formulunun qarşısında duran vəzifə-mifoloji obrazın sakral vəzifəsini açmaqdan ibarətdir. İnformasiyadan aydın olur ki, adresant mifoloji obrazın funksiyasını açmağa çalışır. Mətnədən aydın olur ki, obyektə əlaqəyə cəhd göstərilir. Bunun üçün müəyyən sakral səciyyəli elementlərdən istifadəyə əl atılır. Bu yolla mifoloji obyekt fəaliyyətə təhrik edilir. Bu mərasim mətninin poetik xüsusiyyətləri, ideya məzmunu, vəzn, qafiyə sistemi, sintaqmatik (təyinedici sözlə təyin olunan elementin birləşməsindən ibarət söz) söz düzümü bilavasitə ritual funksiyasına tabe etdirilmişdir” (2000:124).

Bu söylənilənlərdən aydın olur ki mərasim zamanı bir neçə dəfə təkrar edilən “Qodu” kəlməsi kodlaşdırılmış verbal (toplanılmış) elementdir. Bu hal yalnız Azərbaycan folklorunda deyil, demək olar ki bütün xalqların şifahi yaradıcılığında rastlanılan haldır. Buna misal olaraq məşhur alman mif araşdırmaçılarından olan Paul Herrmann “Alman mifologiyası” əsərini göstərmək olar. O, əsərində ümumgerman folklorunda dünyanın yaradılışı ilə bağlı büt-pərəstlik dövrünə aid mif mətnlərini müqayisə edərəkən Skandinav folkloruna məxsus bir şeir mətnindən nümunə gətirir. Mərasim dualarına daxil olan bu mətnə nəzər salaq:

In der Urzeit

Da var nicht Kies noch Meer noch kalte Woge,

Nicht Erde gab es noch Oberhimmel,

Nur gehnende Kluft, doch Gras nirgends

[d.h. kein Boden, auf dem man stehen und sitzen konnte]

Nicht wusste die Sonne, wo sie Wohnung hatte,

Der Mond wusste nicht, welche Macht er hatte,

Die Sterne wusteten nicht, welche Statte sie hatten (Herman, 1991: 355).

Mətnin tərcüməsi belədir:

Qədim zamanlarda

O vaxt hələ yox idi nə çınqıl, nə dəniz, nə soyuq dalğalar.

Yox idi yer də, hündür səma da

Yalnız əsnəyirdi dərin uçurum, yox idi ot da

[m. Nə oturmağa, nə də üzərində durmağa heç bir mənə yox idi]

Yox idi bilgi günəşdən, o, harada yaşayır.

Yox idi bilgi aydan, onun necə gücü var.

Yox idi bilgi ulduzlardan, onların məkanı haradır.

Biz bu mif mətninə nəzər saldıığımızda germanlara məxsus ibtidai düşüncə tərzində Xaosun təsvirini görmüş oluruq. Mətnin əsas formulunu isə “yox idi” sakral elementi təşkil edir. Mətnin təhlilindən bir daha aydın olur ki, folklor yaradıcılığında yer alan təkrarların genezisi magik xarakter daşıyır.

Dastan Yaradıcılığında Təkrarlar: Magik Funksiya

Təbii ki belə düşüncə tərzini zamanla dastan yaradıcılığına da ötürülürdü. İstər Skandinav, istərsə də Türk dastanlarında bu hal müşahidə olunmaqdadır. Y.M. Meletinski Edda poeziyasında istifadə olunan təkrarlarla bağlı yazırdı: “Edda poeziyasında öz əksini tapmış təkrarların tipi, şifahi poeziyanın təkrarlar tipi ilə tamamilə analoji hal təşkil edir. Burada onlar yalnız xüsusi folklor estetikasını dəstəkləmir, eyni zamanda şifahi yaradıcılığın mühüm mexanizmini təşkil edir. Hər şeydən öncə təkrarlar, əsasən bütün bir şeirdə (qısa, uzun, yarım-bənd-helminqlər) mövcud olur, hansı ki, bəzən poemanın ümumi kompozisiyasının nizamlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Belə təkrarlar, xüsusən “mifoloji nəğmələrə” aiddir” (Meletinski, 1968:19). “Böyük Edda” eposunun “Skirnerin səfəri” bölümündə ritual xarakterli təkrarlardan birinə nəzər salaq:

23

Görürsənmi sən,

Ovcumdakı qılıncı,

İşarələrlə bəzədilmiş,

Bununla kəsərəm Gerdin başını,

Əgər razı olmasa (Starşaya Edda, 1975: 217).

Daha sonra 25-ci bölümdə ilk sətirlərin təkrarını görürük:

25

Görürsənmi sən,

Ovcumdakı qılıncı,

İşarələrlə bəzədilmiş,

Qoca tursu,

Mən bununla məğlub edərəm,

Təkbətək döyüşdə (Starşaya Edda, 1975: 217).

Bu şeirlərdəki təkrar “Görürsənmi sən ovcumdakı qılıncı, işarələrlə bəzədilmiş” magik xarakter daşıyır. Bu magik xarakterli mətnin əsas məqsədi təhdidlə bağlıdır. Yaxud “Böyük Edda” əsərinin “Riq haqqında nəğmə” bölümündə Riqlə bağlı deyilir:

6

Qaldı o, orada,

Üç gecə sərəsər

Və sonra yenə,

Getdi yolun ortası ilə.

Doqquz ay keçdi,

Bundan sonra (Starşaya Edda, 1975: 334).

Bu bölümə yuxarıda göstərdiyimiz təkrar nümunəsinə 2-ci, 6-cı, 20-ci, 26-cı, 33-cü beytlərdə rast gəlinir. Riq adlanan qəhrəman aslar ailəsinə məxsus Heymdall adlı tanrıdır. Mətnəndən aydın olur ki, o, övladı olmayan yaşlı ailələrə gələrək gecə onların ortasında yatır. Doqquz aydan sonra onların övladları doğulur. Azərbaycan dastanlarında rastlanılan dərvişin övladsızlara alma verməsi və doqquz aydan sonra bu ailədə övladın dünyaya gəlməsi motivi ilə təhlillərə cəlb etdiyimiz motiv eynidir. Daha dəqiq desək, Heymdalla dərviş sonsuzluğu aradan qaldıran hami kimi düşünülür. Heymdal dərvişə nisbətən daha arxaıkdir. Belə ki, İslamın Azərbaycana gəlməsi nəticəsində insanlara övlad bəxş edən hami ruhun funksiyalarını dərviş yerinə yetirirdi. İstənilən halda burada söhbət möcüzəvi doğum aktından gedir. Mətnəndə sözü gedən üç gecə sakral rəqəmlər sırasına daxildir. Yolun ortası ilə getmək isə magik hərəkətin icrasıdır. Bir sözlə, bu mətnin genezisi magiya ilə bağlıdır.

Təkrarların Didaktik Funksiyası

Digər tərəfdən isə bu hal, yəni təkrarın magik funksiyalı əsası stilistik funksiya ilə əvəz olunur. Məqsəd ümumi məzmunun qorunmasına, daha doğrusu, ayrı-ayrı şeir parçalarının birləşdirilməsinə xidmət edir. Dastan yaradıcılığında rastlaşdığımız təkrarlar didaktik məzmunlu mətnlərdə də öz əksini tapmışdır. Daha çox sual-cavab üzərində qurulan bu mətnlərdə məqsəd kosmoqonik, etioloji və zamanla əlaqəli miflərin təqdimatı ilə bağlı olur. Bu hallara istər Skandinav, istərsə də Azərbaycan dastanlarında rast gəlinir. Azərbaycan dastanlarında bu deyişmə adlanır. Əsasən qız və oğlan arasında gedən bu deyişmə ilk növbədə duallığın göstəricisidir. Şamançılığın izlərini özündə daşıyan bu deyişmənin əsas şaman mərasimlərində icra olunan ayinlərin genezisindən qaynaqlanır. Azərbaycan dastanlarında əsasən “aldı” kəlməsi magik sözün gücü ilə bağlıdır. Deyişmənin qanunauyğunluğunu özündə ehtiva edən bu kəlmə, fikrin sual verəndən cavab verənə ötürülməsini bildirir. Bəzən isə sadəcə şəxslərin adları təkrarlanmaqla deyişmənin bir üzvdən digərinə ötürülməsi bildirilir. “Valeh və Zərnigar” dastanında Valeh və Zərnigarın deyişməsinə belə qnomik- didaktik xarakterli şeir mətnini müşahidə etmək mümkündür:

Zərnigar

Bizdən salam olsun Aşıq Valehə,

Əzəl nə şey xəlq eylədi sübhanı,

Cəmi aləm ondan oldu aşıkar,

Yaratdı sūfəti nəmi, nişanı.

Valeh:

Al cavabın deyim Zərnigar xanım,
Əzəl bir dövr xəlq eylədi sübhani,
Cəmi aləm ondan oldu aşikar,
Yaratdı sifəti, nəmi, nişanı.

Zərnigar

Deynən görüm, nədi yerin əsası?
Nə üstündə qərar tutub durası?
Neçə ildi yernən göyün arası?
Nədən xəlq etdilər həft asımanı?

Valeh:

Bilginən balıqdı yerin əsası,
Gav üstündə qərar tutub durası,
Səksən min il yernən göyün arası,

Nurdan xəlq etdilər həft asımanı (Azərbaycan Məhəbbət Dastanları, 1979: 376).

“Böyük Edda” əsərində də biz belə təkrarlarla tez-tez rastlaşırıq. Xüsusən “Edda” poeziyasının qnomik xarakterli təkrarlarında müdriklərin mübahisəsində “De mənə... əgər” yaxud “haradan gəlir” ifadələrinə tez-tez rastlanılır. Bu formullar əsasən etioloji miflər üçün xarakterikdir. Məsələn, “Vaftrudnirin söyləmələri” “Alvisin söhbətləri”, “Baldrın yuxuları” bölümündə sualın bir hissəsi cavabda yenidən təkrarlanır. Y.M. Meletinski bu hadisəni belə dəyərləndirirdi: “Qnomik seirlər sərt təkrarlarla möhkəm birləşib, hansı ki, sintaktik struktura da aiddir. Eyni zamanda təkrarlar kəskin şəkildə paralelizmlərlə müşahidə olunur” (Starşaya Edda, 1975: 21).

Beləliklə, qnomik xarakterli şeirlərə diqqətlə nəzər saldıığımızda aydın olur ki, onlar xüsusi formulla bir-biriylə sıx bağlıdır. Bu formullarda hər şeydən öncə qnomik təkrarların spesifik cəhəti onların sual və ya cavabla bir-birinə bağlı olmasıdır. Bu isə onlar arasında ritual kanonun yaranmasına səbəb olur. Y.M. Meletinski bu hadisə ilə bağlı yazırdı: “Onların (təkrarların) özünəməxsus refren və ya konturrefrenə çevrilməsi ikinci dərəcəli haldır. Yeri gəlmişkən, bu hal, qəhrəmanlıq nəğmələrində tək-tək halda səpələnmiş qnomik sətirlərin xarakteri ilə təsdiq olunur” (Meletinski, 1968: 22).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da belə xarakterli formullarla rastlaşmaq olar. Təhqiramiz ifadələrə daha çox “kafir” kəlməsi ilə bağlı (“ay kafir”, “itim kafir”, azğın kafir, mərə kafir, “murdar kafir”) variantlaşmış təkrarlarda rast gəlirik. Dastanda diqqət çəkən məqamlardan biri də boy daxilində və ya boylar arasında tez-tez qarşılaşdığımız eyni ifadələrin təkrarı ilə bağlıdır. Ə. Sultanlı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tez-tez rastlanılan təkrarlarla bağlı yazırdı: “Təkrarlar ifadədə və keyfiyyətlərdə özünü göstərir. İfadələrdə təkrarlar eyni cümlələrin, eyni misraların, müraciətlərin, sifətlərin təkrarından ibarətdir. Bu təkrarlar istər boyların içərisində, istərsə də boylar arası verilmişdir” (Sultanlı, 1967: 43). Müəllif buna misal olaraq “Ucalardan ucasan kimsə bilməz necəsən! Yaxud Bəri gəlmiş başım baxtı, evim taxtı...!” ifadələrini nümunə gətirirdi.

Dastan yaradıcılığı üçün xarakterik olan təkrarlardan bəziləri isə dastanda mövcud olan müxtəlif bölümləri bir-birinə birləşdirmək funksiyası daşıyır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının on ikinci boyundan altısının - “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər”, “Qam Börənin oğlu, Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım

hey", "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyı bəyan edər, xanım hey!", "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edər, xanım hey!", "Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyunu bəyan edər, xanım, hey!", "Bəkil oğlu Əmranın boyunu bəyan edər" sonluğunda alqış xarakteri daşıyan və demək olar ki, eyni başlıqla başlayan şeir parçalarından - "Yerlü qara tağların yıqılmasun! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün" ifadələrindən istifadə olunur. Bu da dastan boylarını bir-birinə bağlayan əsas cəhətlərdəndir. E.M. Makaev "Edda nəğmələri və şifahi yaradıcılıq" adlı məqaləsində bu haqda yazırdı: "Təkrarlar daha çox epik "ümumi" hissələrdir. Onlar yalnız qədim german poeziyasında deyil, eləcə də müxtəlif xalqların epik yaradıcılığında geniş yayılıb. İllüsstrasiya üçün bir neçə nümunə göstərək:-"ar vas adda, yəni "qədim dövrlərdə" ifadəsi "Siqurd haqqında qısa nəğmə"də, Qudrunun birinci nəğməsində, "Velvanın kahinliyi" bölümündə bu adi epik başlanğıcdır. Bu hallar yalnız qədim Skandinav poeziyasında deyil, ingilis-sakson ("geardadum" qədim dövrlərdə), buna analoji olaraq monqol eposunda (bu ilk zamanlarda olmuşdu) da müşahidə olunur. Belə başlanğıc özbək eposunda da mövcuddur. Təbii ki, belə paralellər bir mətnin digərindən asılı olduğunu, yaxud onun xronologiyasını müəyyənləşdirmək üçün güvənəniləcək mənbə sayıla bilməz. Lakin Edda nəğmələrində tez-tez rast gəldiyimiz qədim Skandinav ayin və mərasimləri ilə bağlı ümumi yerlərdə işlənən nümunələr, məsələn "sat a hangi" özünəməxsus ritualdır hansı ki, ruhlara dua, ölümlərin kölgəsi və cadu ilə bağlıdır. "Uti sita" təpədə oturmaq və ya yol ayrıcında oturmaq motivi qara magiya ilə bağlı idi və qədim skandinav qanunları ilə müşahidə olunurdu. Mətdən aydın olur ki, Velva da, Brunxild də belə oturur. Brunhildin belə oturmasında məqsəd isə ruhları çağırmaq və dua oxuyaraq özünü Siquirda sevdirməkdir" (Makayev, 1965: 415).

Təkrar Mətnlərində Formullar

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında isə ritual magik xarakterli formullara ən çox "ver", "olsun", "yıqılmasın", "kəsilməsin" kəlməsi ilə tamamlanan ifadələrini aid etmək olar. Bu kəlmələr daha çox alqış xarakteri daşıyır. Yaxud əksinə, "verməz", "olmaz" kimi ifadələr isə bəddua funksiyasını yerinə yetirir.

Mətn daxilində magik xarakterli təkrarlarla yanaşı qnomik-didaktik xarakterli təkrarlar da mövcuddur. "Riq haqqında nəğmə" bölümündə də hər epizodun ümumi strukturundakı ciddi təkrarlardan başqa, həm də poemanın ümumi hissələrini birləşdirən formula diqqət çəkir. Məsələn, Riq haqqında nəğmə" bölümünün 5, 17, 30, 33-cü sətirlərində belə bir ifadə hər dəfə təkrarlanır. "Riq onlara məsləhət verə bildi". Bu hadisə "Müdrikin söhbətləri" bölümündə olduğu kimi qnomik-didaktik xarakter daşıyır.

Qnomik-didaktik xarakterli təkrarlardan biri də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edər, xanım hey!" boyunda yer alan

"Ana bilürmisən nələr oldı?

Gök yüzindən al qanatlı Əzrail ucub gəldi" (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 82) formulu ilə bağlıdır. Bu təkrar yalnız boyun poetik qanunlarını qorumaq üçün işlənilmir. Öncə bu təkrarın hansı məqsədlə işlənilməsinə nəzər salaq. Boyda təkrar olunan bu ifadənin məğzində qəhrəmanın canını almağa gələn Əzraildən xilas olmaq məqsədi durur. Dəli Domrul can üçün öncə anasına, atasına ən sonda isə qadınına müraciət edir. Ana və ata imtina etsə də Domrulun qadını məmnuniyyətlə ərinin yerinə Əzrailə can verməyə razı olur. Nümunə gətirdiyimiz bu formula ölüm anlayışı ilə bağlı olduğu üçün ilk növbədə ritual-magik xarakter daşıyır. Məsələn, anadan can almağa gələn Domrula anası belə cavab verir:

Oğul, oğul, ay oğul!

Canım parəsi oğul! Toğduğunda toquz buğra öldürdügim, aslan oğul!

Dünlüğü altun ban evimin qəbzəsi oğul!

Qaza bənzər qızımın-gəlinimin çiçəgi oğul!
 Qarşu yatan qara tağım gərəksə,
 Söylə, gəlsün,-Əzrayilin yaylası olsun!
 Souq-souq binarlarım gərəkirsə, ana içət olsun,
 Tavla-tavla şahbaz atlarım gərəkirsə ana binət olsun
 Qatar-qatar dəvələrim gərəkirsə ana yüklət olsun....
 Dünya şirin, can əziz,
 Canımı qıya bilmən, bəllü bilgil (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 81).

Burada diqqət çəkən əsas məqam variantlaşmış “olsun” (İçət olsun, binət olsun, yüklət olsun) kəlməsi ilə bağlıdır. Türk mifoloji təfəkküründə adak, yəni hamı ruhlara maldan mülkdən qurban vermək xarakterik hal idi. Lakin insanı qurbanvermə aktı mövcud deyildi. “Olsun” kəlməsi qurbanvermə mərasimində işlədilən sözün magik gücü ilə bağlıdır. Digər tərəfdən islamaqədərki türk inanc sistemində Əzrail anlayışı da yox idi. İslamdan sonra Əzrailə tanışlıq təəccüb və qorxu ilə qarşılır. Məişətə daxil olan bu hadisə bir yenilikdir. Mövzunun ümumi məzmunu isə qnomik-didaktik xarakter daşıyır.

“Böyük Edda” əsərində tədqiqata cəlb edilməsi vacib olan əsas bölümlərdən biri də, “Velvanın öncədəngörmələri” bölümüdür. Burada Velva ekstaza girərkən “o görür”, “mən görürəm” (30, 31, 35, 38, 39-cu sətirlər) ifadələrinin təkrarından tez-tez istifadə edilir. “Öncədən görürəm mən çox uzağı” kəlməsi “qarm bərkdən ulayır” kəlməsi refren ilə müşahidə olunur. Dünyanın dağılması ilə bağlı söyləmələrdə “şərqdən gəlir” (41, 52, 52-ci sətirlər) ifadəsi sətirlərin əvvəlində bir neçə dəfə təkrar olunur. Bu sətirlərdəki təkrarlar dünyanın dağılması, xtonik qüvvələrin hücumu, Xaosun gücünü daha da qüvvətli şəkildə ifadə etməyə xidmət edir.

Qoşa Formullar

Təkrarların böyük bir hissəsi qısa formul təşkil etmir, o daha geniş fraqmentlərlə ifadə olunur. Bu isə tədrisən inkişaf edən hərəkət üçün önəmli rol oynayır. Y.M. Meletinski bu hallarla bağlı yazırdı: “Bəzi hallarda təkrarlar hərəkəti zəiflədir və əsas məqamları vurğulayır, bunun isə şifahi epik poeziyada öz yeri var” (Meletinski, 1968: 28).

Əsasən qəhrəmanlıq dastanlarında diqqət çəkən təkrar hallarından biri də ifadənin şəxslərə görə dəyişməsi ilə bağlıdır. Bəzən eyni ifadə öncə birinci şəxsin dili ilə söylənilir. Daha sonra isə bu sözlər üçüncü şəxsin yaxud nəql edəninin dili ilə ifadə olunur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirsə xan oğlu Bugac xan boyunu bəyan edər xanım, hey!...” boyunda rəvayəti nəql edən şəxs Bayandır xanın dili ilə deyir: “Kimün ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən öginə gətirün...” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 34).

Daha sonra isə üçüncü şəxslər tərəfindən bu əmr icra olunur. Dastanda deyilir: “Bayandır xanın yigitləri Dirsə xanı qarşuladılar, götürüb qara otağa qondurdular, qara keçə altına döşədilər, qara qoyun yəxnisindən öginə götürdülər. Buradan göründüyü kimi birinci şəxs tərəfindən söylənilən fikir, üçüncü şəxslər tərəfindən icra olunur.

Belə hallara “Böyük Edda” əsərində də rast gəlinir. “Böyük Edda” əsərində yer alan “Velund haqqında nəgmə” bölümünə nəzər salaq:

5

Velund isə tək,
 Ulbdalirdə oturaraq,

Qaş taxırdı
 Qırmızı qızıla,
 Məharətlə üzüklər
 düzəldirdi o, ilan kimi
 Ancaq gözləyirdi -
 Görəsən qayıdacaqmı nurlu sima?
 Qayıdacaqmı arvadı
 Yenidən onun yanına? (Starşaya Edda, 1975: 243).

Burada 5-inci beytdə işlədilən “Velund isə tənha oturmuşdu Ulvaldirdə” ifadəsi rəvayət edənə məxsusdur. 6-ncı beytdə də bunabənzər hadisə təkrar olunur.

6
 Nyarların sahibi,
 Nidud gördü ki,
 Velund tənha,
 Qalıb Ulvdalirdə,
 Zirehli döyüşçülər
 Gecə getdilər,
 Ay şüası altında,
 Onların qalxanları parlayırdı (Starşaya Edda, 1975: 243).

Göründüyü kimi, “Velund tənha qalmışdı Ulvdalirdə ifadəsi” 6-cı beytdə isə üçüncü şəxsə aid edilir. Qeyd etməliyik ki, burada variantlı təkrarlardan istifadə olunmuşdur. Bu bölümə diqqət çəkən məqamlardan biri də “Velund oturmuşdu Ulvdalirdə” ifadəsinin müxtəlif hadisələrlə bağlı işlənməsi ilə əlaqədardır. 5-ci beytdə “Velund isə tənha oturmuşdu Ulfdolirdə” ifadəsi işlənir. Burada o, qızıl üzüklər düzəldir və qadının xiffətini çəkir.

Variasiyalar

Mifoloji mətnlərdə, eləcə də, qəhrəmanlıq dastanlarında rastlanılan təkrarların daha bir xüsusiyyəti variasiyalarla müşahidə olunmasıdır. Bu hal isə onları paralelizmlərə yaxınlaşdırır. Məsələn, “Böyük Edda” əsərinin “Qudrun haqqında ikinci nəğmə” bölümünə nəzər salaq: 40-cı beytdə deyilir:

Yuxuda gördüm ki,
 Burada həyətdə,
 Yıxılıb budaqlar-
 Onları mən əkmışdim-
 Kökündən çıxarılib,
 Qana bulaşib,
 Masanın üzərindədir,
 Mən onları çeynəməliyəm (Starşaya Edda, 1975: 306).
 41-ci beytdə isə deyilir:

Yuxuda gördüm ki,
 Şahinləri acıb buraxmışam,
 Ac quşlar,
 Ölümün qarşısında,
 Sanki ürəkləri,
 Qanla dolub.
 Dərdə qataraq mən
 Onları balla yedim (Starşaya Edda, 1975:307).

42-ci beytdə deyilir:

Yuxuda gördüm ki,
 Küçükləri buraxmışam.
 İkidir onlar və ulayırlar,
 İksi də məyus-məyus;
 Yuxuda gördüm ki, cəsədlər
 Onların əti oldu.

Məni isə məcbur edirlər

Onları yeməyə(Starşaya Edda, 1975: 307).

Bu beytlərdə “yuxuda gördüm ki” ifadəsinin təkrarlarına nəzər salaraq. 40-cı beyt:–“Yuxuda gördüm ki, burada həyətdə, yıxılıb budaqlar-Onları mən əkmışdim”, 41-ci beyt:–“Yuxuda gördüm ki, şahinləri acıb buraxmışam”, 42-ci beyt:–“Yuxuda gördüm ki, küçükləri acıb buraxmışam, ikidir onlar.”

Qudrunun yuxu görməsi mifoloji kontekstdə öncədəngörmə hadisəsi ilə bağlıdır və yuxuda bədbəxtliyin Qudruna ayan olması mətndəki simvolik obrazların vasitəsi ilə ifadə olunur.

Buna bənzər hadisəyə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım hey...” boyunda da rast gəlinir. Bacısı tərəfindən Beyrəyin yoxluğunu təsvir edən ifadələrə diqqət yetirsək görürük ki, qız qardaşının yoxluğunu simvolik vasitələrlə ozana belə anladır:

Qarşu yatan qara tağım yığılubdur,
 Ozan sənın xəbərın yoq.
 Gölgəlicə qaba ağacım kəsilibdur,
 Ozan sənın xəbərın yoq.
 Dünyəlikdə bir qardaşım alınubdur,
 Ozan sənın xəbərın yoq
 Çalma, ozan, ayıtma ozan,
 Qaraluca mən qızın nəsinə gərək ozan?
 İləyündə düğün var,
 Düğünə varub ötgil!-dedi (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 62).

Burada bir təkrarın müxtəlif variasiyalarda şahidi oluruq. Belə paralelizmlərlə əlaqəli olan variantlaşmış təkrarlara mifoloji və qnomik-didaktik xarakterli mətnlərdə daha çox rastlanılır. Onların genezisində isə daha çox mantika, magiya ayin və mərasim xarakteri mövcuddur.

Təkrarlarda müşahidə etdiyimiz hallardan biri də anaforalardır. Y.M. Meletinski anaforalarla bağlı yazırdı: Xüsusən anaforik təkrarlar qısa şeirlər üçün xarakterikdir, belə ki, onlar iki (dialoqlu ölçüyə uyğun olaraq dialoqlu sətirlərdə), üç, istisna hallarda, hətta dörd dəfə müşahidə olunur (Meletinski, 1968: 35).

“Böyük Edda” əsərinin “Qudrun haqqında birinci nəğmə” bölümündə anaforik təkrarlardan birinə nəzər salaq:

8

Özü onları geyindirdi,

Özü Onları təmizlədi,

Özü onları basdırdı,

Cəsədini əzizlərinin (Starşaya Edda, 1975: 291).

Göründüyü kimi, bu mətnə üçlü təkrar müşahidə olunur və yeri gəlmişkən qeyd etməliyə ki, bu hadisə dəfn mərasimi ilə bağlı keçirilən ritualı ifadə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım hey...” boyunda da buna bənzər anaforalı təkrarların variasiyasına rastlanılır. Beyrəyin yoxa çıxması ilə bağlı bacısının ağrı xarakterli söyləməsində deyilir:

Çalma, ozan, ayıtma, ozan!

Qaraluca mən qızın nəsinə gərək ozan?!

Qarşu yatan (qara) tağı sorar olsan,

Ağam Beyrəgin yaylasıdı.

Ağam Beyrək gedəli yayladım yoq.

Souq-souq suları sorar olsan,

Ağam Beyrəgin içədiydi.

Ağam Beyrək gedəli içərim yoq.

Tavla-tavla şahbaz atlarını sorar olsan,

Ağam Beyrəgin binədiydi.

Ağam Beyrək gedəli binərim yoq.

Qatar-qatar dəvələri sorar olsan,

Ağam Beyrəgin yüklədiydi.

Ağam Beyrək gedəli yüklədim yok (Kitabi -Dədə Qorqud, 1988: 61).

Təkrar Mətnlərində Anafora və Epiforaların Yanaşı İşlənməsi

Bu şeir mətnində müşahidə etdiyimiz hallardan biri də anafora ilə epiforanın yanaşı işlədilməsidir. Bu səbəbdən də sətirlərin yalnız orta hissəsi variasiya olunmuşdur. Bəzən isə belə mətnlərdə tavitoloji dövriyyələr də müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, bir şeyi qeyd etmək yerinə düşərdi ki, İslam eposu “Böyük Edda”da təkrarlar daha çox sətirlərin əvvəlində müşahidə olunursa, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu təkrarlara daha çox

sətrin sonlarında rastlanılır. Təbii ki bu hal dilin daha çox sintaktik-qrammatik qanunlarından irəli gəlir.

Y. M. Meletinski şeir mətnlərində anafirik və ya epifirik, eləcə də anafora-epifotik tipli təkrarlarla bağlı yazırdı: “Demək olar ki, bütün şeir mətnlərində anafirik, epifirik və ya anafora-epifirik tipə məxsus təkrarlarda şeirə uyğun gəlməyən elementlər sinonimlərdir və istənilən halda bir-biri ilə variantlaşır, qrammatik və sintaktik struktur ciddi izomorfizmlə müşahidə olunur” (Meletinski, 1968: 37). Müəllifin bu fikrinə aydınlıq gətirmək üçün “Böyük Edda” əsərinin “Qudrunun ikinci nəğməsi” bölümündəki təkrarlara nəzər salaq:

1

Qardaşlarımı sevirdim mən,

Nə qədər ki Qüki mənə.

Qızıl verməmişdi.

Qızılı Verdi.

Və Siqurda ərə verdi (Starşaya Edda, 1975:302).

Yaxud həmənin bölümün 20-ci beytində Qudrun deyir:

20

Hər kəs cəhd edirdi

Hədiyyə versin mənə,

Hədiyyə versin

Və dərdimi ovutsun,

Sanki bacarardılar

Dərdimi mənim

Bununla ovutsunlar,

Lakin mən onlara inanmırdım (Starşaya Edda, 1975: 304).

Bu hədiyyə formulu ilə bağlı şeir nümunəsidir. Bu şeir nümunələrində andla bağlı bir çox-günahkarlıq, mükafatlandırılma və s. xarakterli formullara da rast gəlmək mümkündür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da belə şer nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. “Dirşə xan oğlu Buğac xan boynunu bəyan edər, xanım hey!...” boyunda el ağsaqqalı Dədə Qorqud inisiyasiya şərtlərindən keçən Buğacı mükafatlandırmaq üçün atası Dirşə xana belə müraciət edir:

Hey Dirşə xan! Oğlana bəglik vergil,

Təxt vergil,-ərdəmlidir!

Boynunu uzun bədəvi at vergil,

Binər olsun, hünərlidir!

Ağ ayıldan tümən qoyun vergil,-

Bu oğlana şişlik olsun, ərdəmlidir!

Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana,

Yüklət olsun hünərlidir!

Altun başlu ban ev vergil bu oğlana,

Kölgə olsun, ərdəmlidir!

Çigin quşlı cübbə ton vergil bu oğlana,

Geyər olsun, hünərlidir (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 36).

Şeirdən aydın olduğu kimi mətnin əsas formulasını “mükafatlandırma təşkil edir.

Nəticə

Təkrarlarla bağlı gətirmiş olduğumuz nümunələrdən görüldüyü kimi, istər Türk, istər Skandinav folklorunda yer alan təkrarların genezisi ibtidai düşüncə tərzindən qaynaqlanır. Bu təkrarlar İbtidai düşüncənin məhsulu kimi qədim dövrdə icar olunan ayin və mərasimlərlə bağlı idi. Tanrılara, hami ruhlarla verbal kontakt qurmaq məqsədi ilə düşünülmən təkrarlar magik gücü artırmaq xarakteri daşımaqda idi. Folklorşünaslıqda bu fikri isbat edən bir çox araşdırmalar mövcuddur. Xüsusən Steblin-Kamenskinin “Mif”, Meleyinskinin “Böyük Edda” və eposun ilkin forması” əsərləri bu fikri isbat edir. Ayin və mərasimlərin nəticəsində formalaşan təkrar tipli şeir mətnləri zamanla dastan yaradıcılığında da özünəməxsus yer tutmuşdur. Bunu demək olar bütün dastan mətnlərində bu və ya digər şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Bu baxımdan “Böyük Edda” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını qarşılaşdırdığımız zamanda bu hadisənin şahidi oluruq. Dastan mətnlərində əsasən iki tik təkrarlar görmək mümkündür: magik və qnomik didaktik. İstər magik, istər qnomik-didaktik xarakterli bu şeir nümunələri hər iki xalqın eposunda bir-birindən asılı olmayaraq, sosial-psixoloji şərtlərin nəticəsində inkişaf etmişdir. Bu xalqların dastan yaradıcılığında yer alan uyğunluqlar tipoloji xarakter daşıyır.

Ədəbiyyat Siyahısı

BƏYDİLLİ C. Cəlilov. (2000). *Qam-şamançılığın Etnomədəniyyətimizdə Yeri*. Bakı: Ağrıdağ.

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARI. (1979). Bakı: Elm.

KİTABİ-DƏDƏ QORQUD. (1988). Bakı: Yazıçı.

SULTANLI Ə. (1968). *Dədə Qorqud Dastanı Haqda Qeydlər //Məqalələr*. Bakı: ADU.

HERMAN P. (1991). *Deutsche Mithologie, Aufbau Verlagsgruppe, GmbH, Berlin*.

BEFULF, STARŞAYA EDDA, PESN O NIBELUNQA. (1975). M., Xudojestvennaya Literatura.

MAKAYEV, E. F. (1965). *Yazık Drevneyşix Runičeskif Nadpisey*. M., Nauka.

MELETİNSKİY, E. M. (1968). *“Edda” i Rannie Formı Eposa*. M., Nauka.